

Din Hizmetlerinde Kalite Bağlamında “İhsan” Şuurunun Yeri ve Önemi

İhsan KARA*

Özet:

Din ve din hizmetleri, insanlık tarihi boyunca her zaman olagelmış ve önemini korumuştur. İslam dini ve bu dine hizmet edenler Allah'ın yeryüzündeki hükümlerini doğru ve güzel şekilde gerçekleştirmek için vardır. Din hizmetlerinin mükemmel tarzda yerine getirilmesi, başta peygamberler ve onların varisleri mesabesinde olan din görevlileri vasıtasıyla olmaktadır. Bu bakımdan din görevlilerinin hizmetlerini yerine getirirken peygamberlerin yolunu takip etmesi, onların ahlakıyla ahlaklanması büyük önem arz etmektedir. Bunun da özü “ihsan” kavramında yatmaktadır. Din görevlisi ihsan şuuruna ne kadar sahip olur ve tatbik ederse, hizmetlerdeki verim ve kalite de o oranda artacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din, Din hizmetleri, Kalite, İhsan.

The Place and Importance of Consciousness of ‘İhsan’- Goodness- in the Context of Quality in Religious Services

Abstract: Religion and religious services have always been the case throughout human history and have maintained its importance. The religion of Islam and those who serve to this religion are in existence to fulfill God's provisions in the best way. Religious services have been fulfilled by the prophets and religious ministers who are regarded as their heirs in the best way throughout history. Therefore, while serving, religious ministers should follow the ways of the prophets and must obtain their ethics. The core of this lies in the concept of consciousness of ‘ihsan’. Consciousness of ‘ihsan’ is very important for religious services. If a religious minister has this consciousness and applied it on him, the quality and effect of religious services will increase evenly.

Key Words: Religion, Religious services, Quality, İhsan.

* Dr., T.C. Danimarka Din Hizmetleri Müşavirliği, Ballerup Fatih Camii Din Görevlisi

Giriş

Dinin insan hayatındaki yeri, insanlığın başlangıcından günümüze kadar önemini ve etkisini artırarak her zaman ön planda ola gelmiştir. Her millet ve topluluk kendi inanç sistemini korumak, yaşamak ve yaşatmak için çaba sarf eder. Bu uğurda tarih boyunca nice mücadeleler yapılmıştır.

İslam dini de aynı amaçla asırlardır tek ve son hak din olmanın getirdiği ulviyetle Müslümanların uhdesinde varlığını sürdürmektedir. Asr-ı saadetten itibaren Mü'minler İslam'ın yayılması için büyük mücadeleler vermişlerdir. Çünkü onlar insanlığa huzur ve mutluluk getirecek, dünya ve ahretini mamur kılacak yegâne dinin İslam olduğuna inanırlar. Bu bilinç ve sorumlulukla Müslümanlar her zaman dinlerine büyük önem vermişler, onu hayata hakim kılmak için seferber ve hizmetkar olmuşlardır.

Din görevlileri, bu hizmetin öncülüğünü yapan gönül erleridir. Bu nedenle din hizmetlerini yerine getiren görevlilerin sorumluluklarının önemini idrak ederek, şuurulu bir şekilde hareket etmeleri son derece önemlidir. Bu makalemizde din hizmetlerinin etkili ve kaliteli bir şekilde yerine getirilmesinde önemli olduğuna inandığımız “ih-san” kavramı üzerinde duracağız.

1. Din Kavramı

Din kelimesi Arapça “deyn” kökünden mastar veya isimdir. Cevherî dinin “âdet, durum; ceza, mükâfat; itaat” şeklinde başlıca üç anlamını verir ve terim olarak dinin bu son anlamdan geldiğini belirtir.¹ Râgıb el-İsfahânî sadece “itaat” ve “ceza” (karşılık) anlamlarını kaydetmiştir.² İbn Manzûr bunlara “hesap” ve “İslam”ı da eklemiştir.³ Mütercim Asım Efendi dinin otuzdan fazla anlamından söz eder. Bunlardan dinin terim anlamını yakından ilgilendirenler şunlardır: Ceza ve karşılık. İslam, örf ve âdet, zül ve inkıyat, hesap, hâkimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat, itaat.⁴

Kur'an-ı Kerim'de din kelimesi doksan iki yerde geçmektedir; ayrıca üç ayette de⁵ değişik türevleri yer almıştır. Bu ayetlerde dinin başlıca şu anlamlarda kullanıldığı görülür: Zül, yönetme-yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhit, İslam, şeriat, hudut, âdet, ceza, hesap, millet.

Kur'an-ı Kerim'de din kelimesinin ifade ettiği mana, on altı yerde “Allah'ın dini, din Allah için, hak din, dosdoğru din, hâlis din”; on üç yerde “din günü”, on yerde

1 el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *Tâcu'l-Luga ve Sıhahu'l-Arabiyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1984/1404, “dyn” md.

2 Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, tah., Muhammed Halil İtânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2010, “dyn” md.

3 İbn Manzûr, Cemaluddîn Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994, “dyn” maddesi.

4 Âsım Efendi, Mütercim, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul 1305, “dyn” md.

5 Tevbe, 9/29; Sâffât, 37/53; Vâkı'a, 56/86.

“dinde ihlaslı olma” şeklinde vurgulanmaktadır. Özel anlamda din kelimesiyle İslam kastedilmiştir.⁶ Bu bakımdan “İslam” ile “din” âdeta eş anlamlı iki kelime gibi telakki edilmiş ve bütün peygamberlerin getirdiği dinin İslam olduğu ifade edilmiştir.⁷ Ayrıca İslam özel olarak Hz. Muhammed’e gelen dinin adıdır.⁸

Hadisler içerisinde de din kavramının muhtevasına işaret eden çeşitli ifadeler bulunmaktadır. Bir hadiste, “Allah indinde dinin aslı haniflik ve İslam’dır” denilmektedir.⁹ Buradan, Kur’an’da olduğu gibi hadislerde de din ile haniflik ve İslam kavramları arasında bir anlam birliğinin kurulduğu anlaşılmaktadır. “Dini kuvvetli kılan Allah’a hamdolsun.”¹⁰ “Dinde genişlik kılan Allah’a hamdolsun.”¹¹ “Din nasihattir.”¹² gibi hadislerde geçen din kelimesi “İslam” anlamında kullanılmıştır. Peygamberlerin baba bir kardeş olduğunu bildiren hadis,¹³ bütün hak dinlerin temel prensiplerde müşterek olduğuna işaret eder. Bazı hadislerde geçen “dînullah”¹⁴ Allah’ın yolu, şeriatı, kanunu” anlamını; “Kişi dostunun dini üzeredir.”¹⁵; “Her bir dinin özellikle önem verdiği bir ahlâkı vardır, İslam’ın ahlâkı da hayadır.”¹⁶ anlamındaki hadislerde de din, “şeriat, edep ve ahlâk” manalarını ifade eder. “Cibrîl hadisi” diye meşhur olan hadis de kâmil bir dinin iman, İslam ve ihsan kavramlarıyla anılan başlıca üç unsur taşıdığına delâlet etmesi bakımından büyük önem taşır.¹⁷

2. Din Hizmetleri ve Din Görevlileri

Din, insan hayatı için ne kadar önemliyse, din eğitimi-öğretimi ve hizmetleri de o derece önemlidir. Dünyadaki en değerli varlık olan insanı hedef kitle olarak belirleyen önemli mesleklerin arasında, hatta başında din görevliliği gelmektedir. Bu bakımdan hedef kitlenin özelliklerinin iyi tespit edilmesi ve sunulan dini hizmetlerin buna göre planlanıp yürütülmesi en başta dikkate alınması gereken bir husustur. Halkın ihtiyacı olan din eğitimi ve öğretiminin verildiği mekanlar içerisinde en önemlisi camilerdir. Dini öğretilerin halka doğru bir şekilde verilmesi onların dini ihtiyaçlarının en uygun biçimde karşılanması dengeli ve sağlıklı dini yaşantının ortaya çıkması için bütün bu sorumluluğu taşıyacak ve bu beklentilere cevap verecek din görevlisine ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle, dünya değişirken ekonomi, iletişim teknolojisi ve kültürel

6 Âl-i İmrân, 3/19.

7 Âl-i İmrân, 3/85; Nisâ, 4/125; Mâide, 5/3; Şûrâ, 42/13.

8 Mâide, 5/3.

9 Tirmizî, Menâkıb, 32.

10 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 199; V,121; İbn Mâce, Zuhur, 5.

11 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 167.

12 Buhârî, İman, 42; Müslim, İman, 95.

13 Buhârî, Enbiyâ, 48; Müslim, Fezâil, 145.

14 Dârimî, Talak,10.

15 Ebû Dâvûd, Edeb, 16; Tirmizî, Zühd, 45.

16 İbn Mâce, Zühd, 17.

17 Buhârî, İman, 37.

etkileşim alanlarında önemli dönüşümler yaşanmış bu süreçte din görevliliği toplumda ihtiyaç duyulan önemli bir konuma gelmiştir.

3 Mart 1924 tarihinde 429 Sayılı, Başbakanlığa bağlı bir teşkilat olarak kurulan ve 1 Temmuz 2010 tarihinde 6002 sayılı kanunla teşkilat yapısı son şeklini alan Diyanet İşleri Başkanlığı anayasanın 136. maddesinde belirtildiği üzere genel idare içinde yer alan bir kamu kurumu olup, “laiklik ilkesi” doğrultusunda bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışmayı ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirmekle yükümlüdür. İlgili kanunda da bu görevler, “İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek” şeklinde belirlenmiştir.¹⁸

Diyanet İşleri Başkanlığının gerçekleştirdiği din hizmetlerinin en büyük alanını cami merkezli hizmetler oluşturmakla beraber günümüzde bu hizmetlerin cami dışında da etkin bir şekilde sürdürülmesi için çalışmalar yapılmaktadır. Camilerde okunan hutbeler ve yapılan vaazlarda her yaş ve seviyedeki insanlar bilgilendirilmekte ayrıca Kur’an kursları da bu hizmetlerin yürütülmesinde önemli bir yer teşkil etmektedir.

Diyanet işleri başkanlığının din hizmetlerindeki temel ilkesi; İslam dininin ana kaynaklarına dayalı sağlam bilgiyi esas alarak ve her türlü siyasi görüş ve düşüncenin üstünde kalarak milli birlik ve dayanışmayı temin etmeyi, kardeşlik, yardımlaşma ve fedakârlık başta olmak üzere dinimizin yüce prensiplerini bütün vatandaşlarımıza tanıtmayı, din konusunda halkımızı doğru bilgilendirmeyi, manevi ve ahlaki değerlere bağlılıklarını artırmayı amaç edinmeye çalışmaktır.

Her hizmetin kendine has bazı özellikleri olduğu gibi, din hizmetleri alanında da hem Allah katında büyük mesuliyet gerektiren, hem de toplum nazarında önemli görülen bir hizmeti ifa edenlerin mutlaka taşınması gereken bazı nitelikler vardır. Bu özelliklerin bir kısmı din hizmeti sunan kişinin kendisiyle alakalı, bir kısmı ise hizmet sunduğu toplumla ilgilidir.

3. Din Hizmetleri ve “İhsan”

a. “İhsan” Kavramı

Kaliteli ve etkili bir din hizmeti sunmak elbette ki tek bir şarta bağlı değildir. Bunun pek çok etkenleri vardır. Ancak bunlar içinde öyle bir tanesi vardır ki adeta hepsini kuşatan ve temel oluşturan bir yere sahiptir.

Biz bu makalede, din hizmeti sunan kişide bulunması gereken en temel manevi bir özellik olduğunu düşündüğümüz “İhsan” kavramı üzerinde duracağız. Zira sadece din hizmeti sunan kişilerin değil, genel anlamda her Müslümanın ulaşması arzu edilen zirve noktasına erişmede “İhsan” şuurunun yeri son derece önemlidir. Çünkü daha sonra

18 www.diyamet.gov.tr (mevzuat), (erişim:10.02.2014).

da değinileceği üzere, gerek ayet-i kerimelerde ve gerekse hadis-i şeriflerde “ihsan” makamının Allah’a kulluktaki kemalat ve kalitede ne denli önemli rolü olduğu görülecektir. Dolayısıyla din hizmetleri verilirken bu şura sahip olmanın da, bu hizmetlerin en mükemmel ve kaliteli olmasını azami derecede sağlayacağı kanaatindeyim.

“İhsan” kelimesi sözlükte «bir şeyi iyi ve güzel yapmak, iyi, güzel ve yararlı fiil işlemek, “ilâ” ve “be” harfi cerleriyle kullanıldığı zaman “iyilik etmek, ikram ve inamda bulunmak” anlamlarına gelir.

İhsan kelimesi h-s-n kökünden türemiş olan “ahsene” fiilinin mastarıdır. Muhsin kelimesi de bu fiilin “ism-i faili”dir. Kelimenin kökü “ha-sü-ne” sözlükte “uygun, güzel, hoş, istenilen durumda olmak, muvafık olmak, latif olmak” gibi anlamlara gelir. Bu kökten türemiş olan “ahsene” fiili de “doğru ve iyi yapmak, nasıl yapacağını bilmek, vâkıf olmak, hâkim olmak, profesyonelce yerine getirmek, salih amel işlemek, iyi davranmak” gibi anlamlara gelir. Yine bu kökün “ism-i tafdili” olan “ahsenü” kelimesi de “daha iyi, daha güzel, daha mükemmel” gibi anlamlara gelir. “Ahsenü” kelimesinin müennesi olan “Hüsna” kelimesi Kur’an’da Allah’ın isimlerini niteleyen ve “en güzel” anlamına gelen bir sıfat olarak kullanılmıştır.

İhsan kavramı, Kur’an’da sözlük anlamına paralel olarak iyilik etmek ve iyi davranmak¹⁹, iyi ve güzel fiil işlemek²⁰, bir ameli, bir fiili ve bir görevi en iyi bir şekilde ve hakkıyla yapmak²¹ anlamlarında kullanılmıştır.

Cibrîl’in «İhsan nedir?» sorusuna Hz. Muhammed (a.s.), “...Allah’ı görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Her ne kadar sen O’nu görmeden de O, seni görür...” cevabını vermiştir.²²

İhsan, Allah’a kulluk olan her görevi en iyi bir şekilde, önemseyerek, hakkıyla ve layıkı veçhile yapmaktır. “Allah her şeye karşı ihsanı farz kılmıştır...”²³ hadisinde de ifade edildiği gibi, ihsan kavramı; iman, iş, ibadet, muamelat, yönetim, yargı vb. insanın yaptığı her işi ve görevi şartlarına, kurallarına ve tekniğine uygun olarak estetik, sağlam, güzel, kaliteli, en iyi ve en mükemmel bir şekilde yapmayı ifade eder. “İhsan” Allah’ın kullarına kesin bir emridir.²⁴

Allah’ın nimetleri²⁵ ve her şeyi en güzel bir şekilde var etmesi de²⁶ ihsan kavramı ile ifade edilmiştir. İnsanlar açısından İhsan, üç kısımda zikredilebilir: 1) Allah’a karşı ihsan. Bu, şartlarına uygun iman etmek, emir ve yasaklara uymaktır. 2) İnsanlara karşı

19 Yûsuf, 12/23,100; İsrâ, 17/23.

20 Nahl, 16/30; Yûnus, 10/26.

21 Bakara, 2/112; Nisâ, 4/125.

22 Buhârî, İman, 37.

23 Müslim, Sayd, 57.

24 Bakara, 2/195.

25 Kasas, 28/77.

26 Secde, 32/7; Mü’minûn, 23/14.

ihşan. Bu, insanın ana-babasına, eş ve çocuklarına, komşu ve akrabalarına, insanlara iyilik yapmak, iyi davranmak, haklarına riayet etmek ve kusurlarını bağışlamaktır. 3) Kişinin kendisine karşı ihşanı. Bu, iman edip salih ameller işleyerek Allah'ın rızasını, rahmet, mağfiret, nimet ve cennetini kazanmasıdır. Allah'a ve insanlara yapılan ihşan da aslında kişinin nefesine karşı ihşandır. İman, salih ameller ve ihşan hep insanın kendisi içindir.²⁷

İhşan kavramı geleneksel literatürde, Kur'an'da geçtiği şekliyle kıyaslandığında daha dar anlamda kullanılmıştır. Nesai, ihşanla ilgili şunları söyler: "İhşan ibadette huşu ve ihlastır. İbadeti sadece Allah'a has kılmaktır. Sanki görüyormuş gibi kulun Cenab'ı Hakk'ı müşahadesidir." Bu tanım yapılırken daha çok Hz. Peygambere atfedilen meşhur "Cibril hadisi" dayanak alınmıştır. Nevevi: "İhşanı, "Senin daima mezkur edebe riayet etmendir. Bu senin O'nu görüyor gibi olmanla olur. O'nun seni görmesi sebebiyle senin O'nu görür gibi olman gerekir. Görmesen de ibadetine muhsin ol." diye açıklar. Bu gibi açıklamaların yanında, ihşan kavramının Kur'an'da ki geniş anlamına dikkat çekenler söz konusudur. Muhaddis Aliyyü'l-Kâri Mirkâtü'l-Mefâtih adlı kitabında bu kavramın bazen iman bazen İslam ile ilgili olduğunu, bu ikisi dışında ameli, ahlaki ve ahvali manaları taşıdığını ve ayrıca hadisteki anlamın daha özel bir çerçeve taşıdığını belirtmektedir.²⁸

Halk arasında da hayır-hasenat tabiriyle ifadesini bulan başkalarına iyilikte bulunmak, cami, okul gibi kuruluşları yapmak ihşan olarak anlaşılmıştır. Yapılan bütün bu ameller Kur'an'da ihşan olarak adlandırılmakta ve muhsinlerin özellikleri arasında sayılmaktadır. Hatta bu anlamlarda ihşan kelimesi oldukça sık Kur'an'da yer almıştır. Ancak pratik kullanımda hep bu yönler ön plana çıkmış, Kur'an'da ihşan olarak nitelenen başka davranışlar, eylemler ya da muhsinlerin diğer özellikleri, bir başka ifadeyle ihşan-muhsin kavramlarının kapsamlı anlamı göz ardı edilmiştir. Bunun neticesinde muhsin kavramı müslümanları niteleme açısından "lüks" dar anlam çerçevesine oturmuştur. Yani ihşan diye nitelenen davranışlar, sadaka özelliğinde, ekstradan haller olarak değerlendirilmiştir. Oysa ihşan kavramı Kur'an'da müslümanlarda bulunması gereken temel özellikleri kapsar.

İhşan tasavvufta manevi bir makam, mertebe olarak kabul edilir, tarikate sülük eden salikin ilk makamıdır. İhşan makamına ulaşabilmek için bazı hallerden geçmek gerekir. Buna göre kul, ibadet ve taatını bu duygu ve düşünce içinde eda eder ve Allah'ın sıfatı ile her şeyi müşahade ettiğine yakinen inanırsa bu makama erişir. Kul Allah'ın basiret tecellisi önünde eriyor, küçülüyor, hiçliğini arıyor ve O'nun nimetleri karşısında nasıl davranması gerektiği şuuruna varıyor. O'na layık olmak için cehd ediyor, gözlemlendiğini biliyor, hareketlerini ona göre ayarlıyor. Bu hal devam ettiği müddetçe yüceliyor, yükseliyor ve nuranileşiyor. Böylece salih ihşan mertebesine erdikten sonra bütün şekiller, temsiller ve mukayeselerden arınmış bir vaziyette her şeye kadir

27 İsrâ, 17/7; Fussilet, 41/46.

28 Metin Ocak, *Kur'anda İhşan ve Muhsin Kavramları*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1999, s. 88,89.

olan Cenab’ı-Hakk’ın saltanatının güzellik ve ihtişamını temaşaya başlıyor. Bu anlayışa da Cibrîl hadisi dayanak oluşturmuştur. Görüldüğü gibi ihsan kavramı burada fizik anlamda dikey bir ilerleme ile elde edilen manevi merteye şeklinde anlaşılmıştır. Bu mertebeye ulaşanlar muhsin olarak niteleniyor.

Netice itibarıyla yukarıda sözlük manalarına verdiğimiz “ihsan” kelimesinden şu anlamları çıkarabiliriz:

1. Bir şeyi tam, mükemmel ve güzel yapmak.²⁹

2. İhlas, murakabe ve itaat içinde olmak. Cibrîl hadisinde bu manada kullanılmıştır. İbn Abbas (r.a) ve bir kısım müfessirin Rahmân suresi 60. ayette ihsan kelimesini bu anlamda kullandıklarını görüyoruz.³⁰

3. İnsanın hemcinsine veya diğer bütün mahlukata karşılıksız iyilik etmesidir. Allah’ın yarattığı bütün varlıklara iyilik ettiği gibi.³¹

İhsan, kötülük edene iyilikle mukabele etmektir.³² Bunun çok zor olduğu aşikâr, ama ihsan makamına erişmek de kolay değildir.

Kur’an’da geçen ihsan ve muhsin kavramlarını birbirinden ayırarak ele almak bu kavramların bütüncül anlamlarını yakalama açısından doğru değildir. Netice olarak bu kavramlardan biri (muhsin) diğerinin (ihsan) ism-i failidir. Şu halde muhsinlerin davranışlarını birer ihsan olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

b. Muhsinlerin Özellikleri

1- Yeryüzünde fesat çıkarmazlar: “Yeryüzü, düzeltildikten sonra onda bozgunculuk yapmayın, korkarak ve umarak O’na dua edin. Muhakkak Allah’ın rahmeti iyilik edenlere (muhsinlere) yakındır.”³³

Ayette, bozgunculuk yapmamak, bunun yanında korku ve umutla Allah’a dua etmek, O’na yalvarmak, muhsinlerin özelliği olarak yer almış ve Allah’ın rahmetinin muhsinlere yakın olduğu ifade edilmiştir.

2- Allah yolunda karşılaşacakları her türlü sıkıntıya katlanırlar: “Ne Medine halkının, ne de onların çevresinde bulunan bedevi Arapların, Allah’ın elçisinden geri kalmaları ve onun canından önce kendi canlarının kaygısına düşmeleri, onlara yakışmaz. Böyledir, çünkü Allah yolunda uğrayacakları hiçbir susuzluk, yorgunluk, açlık

29 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibu’l Kur’an*, s. 118; ez-Zebîdî, *Tâcû’l-Arûs*, V, 176, Matbaatü’l-Hayriye, Mısır 1306 h.V, 176; İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, XIII, 115, 116, Dâru-s Sadr, Beyrut, ts.XIII, 115.

30 Fîrûzâbâdî, *Besâir Zevi’l-Temyîz fî Letâîfi Kitabi’l-Aziz*, II, 364, Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrut, ts., II, 365.

31 Râgıb el İsfahânî, s. 119; A. Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966. s. 262.

32 Ömer en-Nesefî, *Medarîku’l-Tenzil ve Hakâiku’l-Te’vîl*, III, 131 (Hazin kenarında), Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, ts.

33 A’râf, 7/56.

kafirleri öfkeliendirecek bir yeri çiğneyip zaptetmeleri ve düşmana karşı bir başarı kazanmaları yoktur ki, mutlaka bunlarla kendilerine iyi bir amel yazılmış olmasın. Allah güzel davrananların (muhsinlerin) ecrini zayı etmez.”³⁴

3- Allah yolunda mücadele ederler : “Ama davamız uğrunda cihad edenleri bize varan yollara mutlaka yöneltiriz. Allah kuşkusuz muhsinlerle beraberdir.”³⁵

4- Bollukta ve darlıkta infak ederler: “Muttakiler bollukta ve darlıkta infak eden, öfkelerine hakim olan ve insanların kusurlarını bağışlayanlardır. Allah iyilik edenleri (muhsinleri) sever.”³⁶ Burada, bazı özellikler hem muttaki hem de muhsin kavramına atfen zikrediliyor. Her muhsin aynı zamanda muttakidir, ya da muttaki olmak zorunluluğu vardır.

5- Sabırlıdırlar ve Allah onların ecrini zayı etmez: “Sabret, Allah iyilerin (muhsinlerin) ecrini zayı etmez.”³⁷

6- İbadetlere çok düşkün olup daima dua ve istiğfar ederler : “Rablerinin kendilerine vadettiğine kavuşurlar. Çünkü onlar, dünyadayken muhsin idiler. Geceleri az uyurlar, seher vakitlerinde bağışlanma dilerlerdi.”³⁸

7- Kendilerini Allah’a adanmışlar ve işlerini Allah’a has kılmışlardır: “Bilakis, kim muhsin olarak yüzünü Allah’a döndürürse, onun ecri rabbi katındadır. Öyleleri için ne bir korku, ne de bir üzüntü vardır.”³⁹ Müfessirlerin çoğu ayette geçen kim yüzünü Allah’a döndürürse (men esleme vechehu lillahi)” ibaresini Allah’a boyun eğmek, O’na teslim olmak, nefsin taatla Allah’a sunulması şeklinde anlamlandırmışlardır. Yine Nisâ suresi 125. ayet de bu anlamı daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

8- Muttaki kimselerdir: “Hakkı getiren ve onu tasdik edenler... İşte onlar muttakilerdir. Rableri onlara dilediklerini verecektir. İşte muhsinlerin mükafatı böyledir.”⁴⁰

9- Namazı hakkıyla kılarlar, zekat verirler, ahirete de kesin olarak inanırlar: “O, muhsinler için hidayet ve rahmettir. Onlar namazı kılarlar, zekatı verirler, ahirete de kesin olarak inanırlar.”⁴¹

10- Peygamberler de muhsin kimselerdir: “Olgunlaşınca, ona (Yusuf’a) hüküm verdik ve ilim verdik. Biz, muhsinleri böyle mükafatlandırırız.”⁴² Kur’an’ı Kerim’de yer yer peygamberler için muhsin sıfatı kullanılmıştır.

34 Tevbe, 9/120.

35 Ankebût, 29/69.

36 Âl-i İmrân, 3/134.

37 Hûd, 11/115.

38 Zâriyât, 51/16-18.

39 Bakara, 2/112.

40 Zümer, 39/33,34.

41 Lokmân, 31/3,4.

42 Yûsuf, 12/22.

Güzelliklerin her türlüsüne layık olarak yaratılmış insan, kendisinden beklenen seviye ve kalitede bir kişi olmak ve buna uygun bir yaşayış ortaya koymakla yükümlüdür. Başıboş bir hayatı yaşama hakkına aslâ sahip değildir. Zira Şeddat bin Evs’in rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Allah her konuda ihsanı emretmiştir. Binaenaleyh (meşru bir sebeple herhangi bir) canlıyı öldüreceğiniz zaman güzelce öldürün. Hayvan boğazlayacağınız zaman güzelce boğazlayın. Böyle bir işe girişecek olanınız bıçağını iyice bilesin ve keseceği hayvanı rahatlatсын.”⁴³

Bu demektir ki, günlük işlerden ibadetlere kadar her iş ve davranışta dinimizin aradığı kalite ihsan kalitesidir. Bu gerçeği hadisimizin ilk cümlesinde bulmaktayız: “Allah her konuda ihsanı emretmiştir.” Tabiatıyla her bir konudaki ihsan, o konunun özellik ve gereklerine göre farklı yönleri olan bir ihsandır.

Öte yandan ihsan, iyiliği iyi yapmak, güzel yapmak, kaliteli ve seviyeli yapmak, -günümüz ifadesiyle söyleyecek olursak- standartlara uygun olarak yapmak anlamına gelmektedir. Yani müslüman infak da dahil, her işinde ihsan seviye ve kalitesini yakalamak durumundadır. Nitekim şu iki ayet ihsanı bu çerçevede dikkatlerimize sunmaktadır: “Gerçekten Allah, adaleti, ihsanı ve akrabaya ikramı emreder.”⁴⁴ “Allah yolunda infak ediniz. Kendinizi kendi ellerinizle tehlikeye atmayınız. İyilik yapınız (iyiliği iyi yapınız). Zira Allah ihsan sahiplerini sever.”⁴⁵

Ebû Eyyûb el-Ensârî Hazretleri’nin rivayet ettiği bir hadisi şerifte Sevgili Peygamberimiz kullukta ihsan kalitesine ulaşmanın yolunu, “Namaza kalktığın zaman, onu son namazını kılan biri gibi kıl!”⁴⁶ buyurmak suretiyle göstermiş olmaktadır. Namaz kıldırır bir din görevlisi eğer bu düşünce ve şuurla namazı kıldırırsa işte gerçek vazifesini o zaman yapmış olur.

Bir başka hadiste “İslam’ı ihlas üzere, güzel, tertemiz yaşamaya niyet ve gayret edenler için bire on ölçüsünün yedi yüz katına kadar artırılarak uygulanacağı bildirilmektedir.”⁴⁷ Bu da dinimizde, ihsan kalitesine ulaşma gayretlerine getirilmiş olan teşvik tedbiri ve başlı başına büyük bir ihsan ve ikramdır.

43 Müslim, Sayd, 57; Ebû Dâvûd, Edâhî 11; Tirmizî, Diyât 14; Nesâî, Dahâyâ 22, 26, 27; İbn Mâce, Zebâih 3; Dârimî, Edâhî 10

44 Nahl, 16/90.

45 Bakara, 2/195.

46 Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd*, V, 412; İbn Mâce, Zühd 15; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübra*, I, 370; Yorumu için bk. İ. Lütfî Çakan, *Eyüp Sultan Hazretlerinden Kırk Hadis*, Marifet Yayınları, İstanbul 1990, s. 75-78.

47 Müslim, İman, 205.

Hız. Peygamber bir başka hadisi şeriflerinde “Allah yaptığı işi güzel (sağlam ve mükemmel) yaparı sever”⁴⁸ buyurmuştur. Hayvan kesme işinde bile bir ihsan seviyesinin bulunduğu tespitine ilâve olarak, kefeni güzel yapmak gerektiđi⁴⁹, ölüye hiçbir faydası olmadığı halde dirilerin göz zevki için mezar toprağının bile iyice düzeltilmesi tavsiyesi⁵⁰, Peygamber Efendimiz’in her şeyde güzellik (ihsan) aradığının en çarpıcı belgeleridir. Onun temiz hayatı ve uygulamaları, yani sünneti seniyyesi “üsve-i hasene” (en güzel hayat modeli) olarak her konudaki güzelliğin, sadeliğin, ve estetiğin yegâne göstergesidir.

Bütün bunlar ve bunlara ilave edilebilecek birçok ayet ve hadis, müslümanın işinin en belirgin niteliğinin ihsan kalitesi olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü ihsan, İslam standardıdır.

c. Din Hizmetlerinde İhsan Kalitesi

Müslüman davranışlarının ihsan seviyesine ulaşması, temelde inanç ve amel olarak en güzeli ortaya koyma niyet ve gayretine bağlıdır. Bu da hiç bir işi baştan savma, oluruna, rast gele, kolayına kaçarak yapmak gibi tembel ve kolay bir tercih ile değil, her şeye hakkını verme, güzel yapma, en mükemmeli ortaya koyma disiplin ve sorumluluğuyla mümkündür. Bu durum, din hizmetleri için de geçerlidir.

Din hizmetlerinde, en güzeli ortaya koyma niyet ve gayreti, işi ehline verme, ehli olmadığı işi üstlenmeme, üstesinden gelemediği, güzelce yerine getiremediği işi, sırf bu sebeple terk etme gibi tavır alışları da beraberinde getirir. O halde din görevlisi, hizmetlerinde sürekli mükemmelere ulaşma peşinde olan insan olarak hayattaki yerini almalı, bunu Allah katındaki sevimliliğinin değişmez ölçüsü bilmelidir. Zira bir ayette açıkça ifade buyrulduğu gibi “İhsan’ın karşılığı ihsandan başka bir şey değildir.”⁵¹

Bir hadiste Hz. Peygamber; “Kul, işinde kusur ettiğinde (dikkatle davranmayıp, gerekli itınayı göstermediğinde) Allah onu üzüntü ve elemle cezalandırır”⁵² buyurmakta; işlerde ihsanı aramamanın bedelinin kişisel planda bile oldukça ağır olduğunu duyurmaktadır. Dolayısıyla din hizmetleri gibi ulvi ve bir o kadar da sorumluluk gerektiren bir görevde son derece itınalı hareket etmek ve hatalardan kaçınmak gerekir.

O kadar ki, halk arasında yaygın bir ifade olarak kullanılan “hocanın dediğini yap, gittiği yoldan gitme” sözü gerçek anlamına irca edilmelidir. Zira “din görevlisi halka doğruyu söyler ama kendisi yaşamaz” diye anlaşılan bu sözün gerçek anlamı “din görevlisi, halka işin ruhsat/kolaylık tarafını söyler, kendisi ise azimeti tercih eder. Sen onun dediği kadarını yapmaya çalış, kendisinin, ihlaslı, müttaki ve önder olma sorum-

48 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, II, 286, 287.

49 Nesâî, *Cenâiz*, 37.

50 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, II, 287.

51 Rahmân, 55/60.

52 Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-Zühhd*, s. 16.

luluğunun bilinciyle son derece hassas ve hata yapmamak için azami dikkatle yerine getirdiği dindar yaşayışını taklide kalkışma, başaramazsın” demektir.⁵³

Bu konuda başta Peygamber Efendimiz ve onun ashabı olmak üzere nice din gönüllüleri ve hoca efendiler güzel örnekler sergilemişlerdir. Bu noktada yaşanmış bir hatırayı nakletmekte fayda görüyorum. İrfan Öztürk anlatıyor: “1958 yılında Kocaeli Kandıra’da henüz hafızlığımı yaptığım sıralarda Orhan Camii yakınında kalıyordum. Bir sabah gönüllere işleyen bir ezan sesiyle uyandım ve abdestimi alarak sabah namazına camiye gittim. “Yâ Rabbi! Ömür boyu cami ve cemaatten mahrum eyleme!” duası ile camiye girdim. Baktım ki camide henüz kimse yok. Ama birisi arka taraftaki müezzinlikte yüksek ve yanık sesle Kur’an’a yaraşır bir eda ve adap ile Kur’an okuyordu. Kendisini öylesine Kur’an’a vermişti ki, adeta camiye gelenlerden bile haberi yoktu.

Sonradan tanışıp ismini öğrendiğim bu bülbül sesli zat, Orhan Camii müezzini Vasıf hoca idi. Yarım saat kadar kıraata devam etti. Gelen cemaat, yüzünü okunan Kur’an’a ve okuyan hocaya çevirmiş vaziyette huşû ile dinliyordu. Okuma bitti, sabah namazının sünnetini kılmak için salavat getirdi. Sünnetleri kıldık, farza hazır vaziyette bekliyorduk.

Kamet getirilmesinden sonra Vasıf Hoca mihraba geçti. Kendisinde bir mehâbet, vakar ve ihlas hali seziliyordu. Bu, bir din görevlisinde bulunması arzu edilen güzel bir hal idi. Doğrusu kendisine gıpta etmişim ve -hali beni çok etkilemiş olacak ki farkında olmadığım halde ağlıyor ve gönlümden; “Yâ Rabbi! Böyle bir güzelliği bana da lütfeder misin?” diye temennide bulunuyordum.

Duygulu bir tekbirle namaza başladık, içim ağlıyordu. Huşu ve huzur içerisinde kıldırıldığı namazın bütün feyzi vücudumu sarmıştı ve bu kıldığım namazın huzurunu hala unutamadım. Öğle namazına gittiğimizde henüz ezan okunmamıştı. Camiye vardığımda Vasıf Hoca’yı kollarımı sıvamış, elinde süpürge, caminin temizliğini yaparken buldum. Temizliği bir ibadet aşkı ve zevki ile yapıyordu. Halıları kaldırmış temizlemiş, cami kapısının önünü yıkamış ve adeta dükkanını temizleyip müşterisini bekleyen bir tüccar gibi cemaatini kapıda bekliyordu.⁵⁴

Bu anekdot, ihsan kalitesinde görev yapmağa çalışan bir çok din görevlisinden sadece birisine ait küçük bir örnektir.

İslam’da “ihsan” kavramından kaynaklanan estetik anlayışı müslümanlarda çok farklı formlarda ortaya çıkmıştır. Hat sanatında ortaya çıkmıştır, mimaride ortaya çıkmıştır, musikide ortaya çıkmıştır. Minyatürde, ebruda vs. hep Müslümanlar en güzeli yakalama ve gerçekleştirme gayreti içinde olmuşlardır. Din görevlisi de görevini ifa ederken en güzel ve mükemmel şekilde ifa etmeli, aynı zamanda estetiğe de dikkat etmelidir.

53 İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerle Gerçekler*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 20.

54 İrfan Öztürk, *Aşk Kapısında*, Yüzakı Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 123.

Cami içindeki ve dışındaki hal ve hareketleri İslam ahlakına uygun ve uyumlu olmalı, giyim kuşamı, zevkleri, sohbetleri, davranışları başka insanların göz zevkini okşamalı ve gıpta ile karşılanmalıdır. Sadece cami hizmetlerinde değil her halukârda samimi ve güler yüzlü olup, kamil bir mümine yakışır tarzda edeple hareket etmelidir. Din görevlisi, rabbinin kendisiyle beraber olduğunu; onu görüp gözettiğini, yaptığı hizmetin Allah'ın dinine hizmet olduğunun ve bir gün bunun hesabını vereceğinin bilincinde olmalıdır.

Necip Fazıl Kısakürek der ki: “Eski alimler bir araya gelince, birbirlerine ‘Kaç kişinin katilisin?’ diye sorarlarmış. Yani sana ‘yetiştir’ diye teslim edilen kaç öğrenciye sahip çıkmadın, onları ilim kervanına katamadın da onların bir nevi katili oldun diye sorarlarmış.”⁵⁵ Elbette özellikle din görevlileri bu şuuru da yaşamalı, cemaatini eğitmeli yetiştirmeli ve bilhassa gençlerin, öğrencilerin iman ve ihsanla tezyin edilmesinde azami sorumluluk hissetmelidir.

Günümüzde sunduğu hizmet bağlamında ihsan erdemine sahip görevlilerimizin sayısı oldukça artmış ve artmağa devam etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın “örnek din görevlileri” seçmesi ve bunların isimleriyle beraber yaptıkları faaliyetleri duyurması, hem bu din görevlilerini taltif etmekte, teşvik etmekte hem de diğer din görevlileri için emsal teşkil etmektedir.

Din görevlilerinin yaptıkları örnek faaliyetler arasında ; kütüphane kurup öğrencilerin ve halkın hizmetine açma, öğrencilere derslerinde bizzat yardımcı olma, gerekli mercilerle işbirliği yaparak yiyecek ve giyecek gibi sosyal yardımlarda bulunma, uygun mahaller temin ederek gençlerin ve cemaatin çeşitli spor aktivitelerinde bulunmasına yardımcı olma, sponsor bularak kahvaltılı yada yemekli irşat, vaaz, dua vb. programlar tertip etme gibi bu ve daha pek çok konularda öncülük yaptıklarını görüyoruz.

Bir din görevlisi düşününki, bulunduğu mahallin yoksullarıyla zenginlerini aynı mekanda buluşturuyor. Zenginlerden alıp yoksullara verme işini sadece Ramazan'a hasretmemiş, yılın tamamında sürdürüyor. Camisi sadece namazgâh değil, toplumun her kesimi arasında köprü vazifesi görüyor. Toplumsal katmanlar arasındaki uçurumu kapatan bir sosyal rehabilite (kişinin; hastalık, kaza, hapis, bunalım gibi ruhi ve bedeni yaralanmalardan sonra karşılaştığı güçlükleri yenmesine yardım ederek, kendi kendine yeter duruma getirilmesi) merkezi gibi çalışıyor. Böyle bir camide kılınan her namaz, aynı zamanda psiko-sosyal bir terapiye dönüşmez mi?

Yine bir din görevlisi ki okuyup faydalı olduğuna inandığı kitapları bularak ‘bunu her cemaatim okumalı’ düşüncesiyle ayda bir de olsa cemaatini evine koltuğunun altında bir kitapla gönderiyor.

Caminin ayakkabılığında paketi açılmamış çoraplar. Kirli çorapla camiye girilmesin diye, ihtiyacı olanlara sunulmuş. İhtiyacı olan alıyor, alanlar ya da daha başkaları da top top getirip tükenenlerin yerine yenilerini koyuyor. Elbette, keramet camide de-

55 Sait Çamlıca, *Allah Çocuk Yakmaz*, İki Dünya Yayınevi, İstanbul 2010, s. 40.

ğil, onu ismiyle müsemma hale getiren din görevlisinde. “Gül alan, gül satan ve gülden terazi tutan” ve Hz. Nebi’nin mirasına sadık bir görevlinin mekanı da Kâbe’nin şubesi olma misyonunu îfâ eden bir yer olarak görülecektir.

Tabi ki bunlar işin görünen zahiri yönleridir. Aslolan, din görevlisinin önce gönlü ve ruhuyla ihlas ve ihsan kalitesinde olmasıdır. Yukarıda güzel örneklerini zikrettiğimiz her bir faaliyet esas itibarıyla ruhlardaki ve gönüllerdeki bu safiyet ve ihsan duygularının birer yansımaları olarak ortaya çıkar.

Bu sebeple, “Mevlana Güldestesi” adlı eserde yer alan ve eski İstanbul hamam kitabelerinden alınan şu beyit oldukça mânidardır:

Tıynetin nâ-pâk ise hayr umma sen germâbeden

Önce tathîr-i kalb et sonra tathîr-i beden.⁵⁶

Yani maddi temizlikten evvel manevi temizlik gerekir diyor şair. Aynen bunun gibi, din görevlisi de önce kalbini her türlü masivadan temizleyerek nefsin üstün mertebelerine doğru yol alma gayreti göstermeli, görevini severek ve en iyi şekilde yapmayı imanının ve ahlakının bir gereği olarak görmeli ki imanda, amelde ve görevinde ihlası ve ihsan kalitesini yakalayabilsin.

Hz. Ali (r.a.), “İnsanlar işlerini ihsanla yapmalarına göre değer kazanır” buyurmuştur ki din görevlileri de aynı şekilde yaptıkları vazifeyi “ihsan” şuuruyla [Allah’ın kendisini gördüğünün, her düşünce ve davranışının O’nun tarafından bilindiğinin şuuruna varması] yapmaları oranında Allah ve kullar nazarında değer kazanacaktır.⁵⁷

Sonuç

Müslümanlar ve özellikle din görevlileri İslam dinini günümüzde “ihsan” kalitesi üzere yaşayabilirlerse, hiç şüphe yoktur ki asr-ı saadet döneminin en yakın takipçileri olma şerefine nail olacaklardır. Zira İslam’ın gayesi “kamil mü’min” yetiştirmektir ve muhsinler (ihsan sahipleri) de bu kemali hayatlarında en azami derecede yaşayabilenlerdir.

Din hizmeti sunan kişiler, “muhsin”lerin özelliklerine sahip olması elzem olan kişilerdir. Kur’an’da muttaki bir mümin nasıl tavsif ediliyorsa, muhsin bir din görevlisinde onların hepsi mevcuttur. Muhsin din görevlisi, niyeti halis, görevinin bilincinde, tertemiz bir mümindir. Onlar, Allah’ın kâinattaki sayısız ihsanlarını müşahade eden ve Rabbinin bunca ikramına karşılık, gücü nispetinde görevini layıkıyla ifa eden insanlardır. Din hizmetlisinin hayatındaki bütün ölçüler rabbanidir. Ölçülerin doğrusunu zamanında iyi kavradığı için neyin, niçin, hangi ortamda nasıl yapılacağını düşünerek yapar. İhsan üzere yaşayacağı derken, ifrat ve tefrite kaymaz. Onun gıdasını, daima Kur’an ve sünneti Allah ve Resul’ünün muradı ışığında anlayan ulema-

56 *Mevlânâ Güldestesi 718. Yıldönümü*, Belediye Yayınları, Konya 1993, s. 25.

57 *TDV İslam Ansiklopedisi*, “ihsan” md., c. 21.

nın kitapları oluşturur. İttika sahibi olduğu için furkan (iyiyi kötüden, hakkı batıldan ayırma) özelliğini kazanmıştır. Hasılı muvaffak olmak ve Cenab-ı Hakk'ın rızasını kazanmak isteyen her din görevlisi, "ihsan" kavramını çok iyi idrak etmeli ve tatbik etmeye gayret sarf etmelidir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Âsım Efendi, Mütercim, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul 1305.
- Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, Üçdal Neşriyat, İst. 1966.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'us-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *Tâcu'l-Luga ve Sîhahu'l-Arabiyye*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1984/1404.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, Madve Yayınları, İstanbul 1994.
- www.diyaret.gov.tr (mevzuat), 10.02.2014.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'âs, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Fîrûzâbâdî, *Besâir Zevî't-Temyîz fî-Letâifî Kitabî'l-Aziz*, Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- İbn Manzûr, Cemaluddîn Muhammed b. Mûkerrem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994.
- İsmail Lûtî Çakan, *Eyüp Sultan Hazretlerinden Kırk Hadis*, Marifet Yayınları, İstanbul 1990.
- *Hadislerle Gerçekler*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.
- İrfan Öztürk, *Aşk Kapısında*, Yüzakı Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Metin Ocak, *Kur'anda İhsan ve Muhsin Kavramları*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1999.
- Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr Şerhu'l-Câmii's-Sağîr*, I-VI, Kahire 1357/1938.
- Mevlânâ Güldestesi 718. Yıldönümü*, Belediye Yayınları, Konya 1993.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. es-Sinan b. Bahr el-Horasânî, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Ömer en Neseî, *Medariku't Tenzil ve Hakâiku't Te'vil*, III, 131 (Hazin kenarında), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.
- Râğb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garîbî'l-Kur'an*, tah., Muhammed Halil İtânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2010.
- Sait Çamlıca, *Allah Çocuk Yakmaz*, İki Dünya Yayınevi, İstanbul 2010.
- TDV İslam Ansiklopedisi*, "ihsan" md., c. 21, İstanbul 2000.
- ez-Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcü'l-Arûs*, V, Matbaatü'l-Hayriye, Mısır 1306 h.V.